

ARZU MƏMMƏDOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: yaras65@mail.ru

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA ƏTRAF MÜHİT AMİLLƏRİNİN BEZOAR KEÇİSİNİN SAY DİNAMİKASINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Məqalədə Xordadlar tipinin ən inkişaf etmiş sinfini formalaşdırən məməli (Mammalia) heyvanlardan muxtar respublika ərazisində yayılmış Bovidae fəsiləsinə mənsub bezoar keçisi haqqında məlumat verilir. Vəhşi keçinin mənsub olduğu *Capra* cinsinin müasir dövrdə dünyada 9 növdən və 11 yarımnövdən yayıldığı müəyyən edilmişdir. Bezoar keçisi qədim Asiya fauna kompleksinin xarakterik nümayəndələrindədir. Kiçik Qafqazda müasir növə bənzər heyvanlar yalnız Daş dövrünün sonlarında, növün indiki yayıldığı ərazinin şimal-qərbində olmuşdur.

Açar sözlər: *Capra aegagrus*, dişi sayı, ömür uzunluğu, infrastruktur fəaliyyəti.

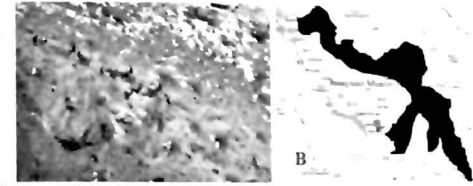
Vəhşi növlərin populyasiyaları dünyada və ölkəmizdə hər keçən gün sürətlə yox olmaqdadır. Bunun əsas səbəbi kimi insan fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühitin çirklənməsi və yaşayış mühitlərinin korlanması göstərilir. İstər flora, istərsə də fauna baxımından dünyanın ən önəmli bölgələrindən biri olan və bir çox növlərin əmələgəlmə mərkəzi hesab olan muxtar respublikanın ərazisi min illərdən bəri müxtəlif sivilizasiyalara səhnə olmuşdur.

Bu dövrlər ərzində təbiət bir çox dəyişikliklərə məruz qalmış və bu dəyişiklik son 200 ildə daha da artmış və nəticədə bir çox heyvan növlərinin nəslі tükənmiş və ya təhlükə altına girmişdir. Geoloji tarix baxımından Ön Asiya formalaşma ocağına daxil olan, Kiçik Qafqazın cənub-şərq qurtaracağı hesab olunan bu ərazi flora və faunanın yüksək endemizminə zəmin yaratmışdır.

Biomüxtəlifliyin rəngarəngliyi, zənginliyi və həssaslığı ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan MR-in böyük bir hissəsi Qafqaz ekoregionunun prioritet dahlizlərindən birinə daxil edilmişdir. Son 15-20 ildə bölgədə kənd və xalq təsərrüfatı infrastrukturlarının intensivləşməsi, müxtəlif ziyanvericilərə qarşı kimyəvi vasitələrdən istifadə, yeni qorunan ərazilərin yaranması, sərhədyanı konfliktlər və s. ilə əlaqədar olan nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş vermişdir [6, s. 210-215].

Ədədi qaya keçisi olan əhliləşdirilmiş ev keçisi – *Capra hircus* bu ərazidən dünyaya yayılmışdır. Bu baxımdan, yabanı keçi, əkinçilik və heyvandarlığın inkişafında atılan ilk addımlardan biri olmuşdur.

Material və metod. Tədqiqatın obyektini təşkil edən Bezoar keçisi – *Capra aegagrus* Erxleben 1777 dünyada *Capra* cinsinə aid olan 9 növdən biridir [15, s. 50-53; 16, s. 2-6]. Çöl keçisi – *C. aegagrus* növünün dünyada müəyyən edilən 5 yarımnövdən muxtar respublikanın ərazisində bir yarım növü yayılmışdır (*C. a. aegagrus*). Dünya üzərində Qafqaz və Orta Şərqi bəzi ölkələrində yayılmış çöl keçisinə muxtar respublikanın 1500 m və daha yüksək ərazilərində rast gəlinir (şəkil 1, A-B).

Şəkil 1. Bezoar keçisi sürüsü və onun muxtar respublikada yayılma əraziləri.

Cütləmə dövrü dekabr və fevral ayları arasındadır. Boğazlıq dövrü 5 ay olub, doğumlar may ayından başlayaraq iyun ayına qədər davam edə bilər. Ümumiyyətlə, əzik doğurlar və üçlü balaya da nadir hallarda rast gəlinir. Ortalama 13-16 il yaşayan vəhşi keçilərdə erkək fərdlərin ölüm yaşı ilə bağlı aparılan tədqiqatlarda ölümlərinin əsasən 4-8 yaşlarında olduğunu və 7 yaşından sonra azaldığı qeyd edilmişdir [11, s. 50-53].

Bezoar keçisinin sistematikadakı yeri. Qaya keçisi – *Capra aegagrus* Erxleben, 1977 ölkəmizdə yayılan, Bovidae fəsiləsinə mənsub 3 növdən biridir. Bu növ ölkəmizdə dağ keçisi, qaya keçisi və bezoar keçisi olaraq da adlandırılır [1, s. 191-195; 2, s. 226-230; 4, s. 17-20; 6, s. 218-236].

Caprinae (keçi) yarım fəsiləsinə daxil olan bezoar keçisi – keçmişdə çöl keçilərinin mədələrindən çıxan daşların (dartar) güclü bir panzəhər və dərman olduğu düşünüldüyündən panzəhər daşı mənasını verən "Bezoar" olaraq da adlandırılmışdır [10, s. 85-96; 14, s. 47-50].

Qaya keçisinin sistematikadakı yeri aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır (cədvəl 1).

Cədvəl 1

Ölkəmizdəki bezoar keçisinin sistematikadakı yeri

Alam	Animalia	Heyvanlar
Tip	Chordata	Onurğalılar
Sınıf	Mammalia	Məməlilər
Dəstə	Artiodactyla	Cütdirnaqlılar
Yarımdəstə	Ruminantia	Kövsəyənlər
Fəsilə	Bovidae	Buynuzlukimilər
Yarımfəsilə	Caprinae	Keçilər
Cins	Capra	Keçi
Növ	Capra aegagrus Erxleben, 1977 (bezoar keçisi)	

Caprinae yarım fəsiləsi 11 cinsin əhatə edir. Vəhşi keçinin mənsub olduğu *Capra* cinsinin müasir dövrdə 9 növünün və bu növlərə aid 11 yarım növünün yayıldığı müəyyən edilmişdir (cədvəl 2) [5, s. 14-25].

Bezoar keçisi – *C. aegagrus* Erxleben, 1777 növünün dünyada 5 yarım növünün yayıldığı müəyyən edilmişdir. Bunlardan muxtar respublika ərazisində *C. a. aegagrus* yarım növü yayılmışdır. Digər yarım növləri isə *C. aegagrus blythe*, *C. aegagrus chialtanensis*, *C. aegagrus cretica* və *C. aegagrus turcomenica*-dır [13, s. 275-280].

Caprinae yarımfəsiləsinə aid cins və növlər (Başkaya, 2000; Weinberg, 2002)

Cins	Növ	Cins	Növ
Capra	<i>aegargrus</i>	Hemitragus	<i>jemlahicus</i>
	<i>iberx</i>		<i>hiylocrius</i>
	<i>falconeri</i>		<i>jayakeri</i>
	<i>pyrenalca</i>	Caprlcornis	<i>sumatraensis</i>
	<i>cylindricornis</i>		<i>crispus</i>
	<i>hircus</i>	Rubicapra	<i>rubicapra</i>
	<i>lervla</i>		<i>pyrenalca</i>
	<i>caucasica</i>	Nemorhaedus	<i>oral</i>
	<i>numblana</i>	Oreamnos	<i>americanus</i>
Ovis	<i>canadensis</i>	Ovibos	<i>moschatus</i>
	<i>dalli</i>	Budorcas	<i>taxicolor</i>
	<i>nivicola</i>	Ammotragus	<i>mervla</i>
	<i>ammon</i>	Pseudois	<i>nayaur</i>
	<i>orientalis</i>		
	<i>arles</i>		

Geniş yayılma ərazisinə malik olduğundan bezoar keçisi, müxtəlif dövrlərdə fərqli elm adamları tərəfindən fərqli adlarla adlandırılmışdır. *Capra aegargrus* Erxleben, 1977 sinonimləri bunlardır; *Capra hircus aegargrus* Erxleben, *Capra ibex aegargrus* Erxleben. *Capra aegargrus* var. *Jourensis* Ivera, *Capra florstedii* Matschie və *Capra cilicica* Matschie [9, s. 314].

Ümumi xüsusiyyətləri. Buynuzlar erkəklərdə 150 sm qədər ola bilər. Dişilərdə isə qısa olub və 25-30 sm qədərdir. Qaya keçisinin tükləri qısa, sıx və sərt qıllı olub, rəngi qışda boz-sarımtıl olduğu halda, yazda isə qızıl qəhvəyidir.

Yaşlı bezoar keçisi təkəsinin boyu 130-180 sm, cidov hündürlüyü 80-100 sm, quyruq uzunluğu 15-20 sm və çəkisi 50-85 kq-dır. Dişinin ağırlığı isə 35-60 kq-dır. Gözləri olduqca böyük, kəllə skeletinin üz qismi uzunsovdur.

Çöl keçilərinin qoxu duyma hissələrinin çox kəskin olduğu, ən kiçik bir səs-küyü belə hiss etdikləri, bədən strukturlarının sürətli qaçma, sıçrayış və tullanmalarına əlavə edilmiş olmaları, bədənə malik olduğu qeyd edilmişdir. Quyruqları qısa və dik, alt tərəfi çılpaq, yastılaşmış, quyruq altında, xüsusilə təkadə çox kəskin qoxular ifraz edən vəziyyətdədir. Ayaq dırnaqlarının altı çox kobud və düz qaya səthlərinə yapışmağa uyğunlaşmışdır [8, s. 410-416; 9, s. 212].

Bouchner (2000) bezoar keçisinin ayaq izinin kənarlarının daha yuvarlaq və ucunu küt olması ilə ev keçisi izindən asanlıqla ayırd edilə biləcəyini göstərmişdir (şəkil 6.17).

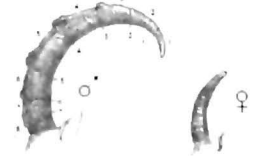

Şəkil 1. Çöl keçisi (solda) və ev keçisinin (sağda) izi (Bouchner, 2000).

Erkəklərdə buynuzların maksimal uzunluğunu 127 sm, dişilərdə isə buynuzların 20-25 sm qədər olduğu müəyyən olunmuşdur. Buynuzların 4 yaşına qədər böyüdüüyü, erkəklərdə isə həyatları boyunca buynuzların böyüməyə davam etdiyi, ancaq maksimum buynuz böyüməsinin 2 yaşında reallaşdığı müşahidə olunmuşdur. 3 yaşından sonra buynuz böyüməsinin azaldığı, buynuzun dib diametrinin isə 5 yaşa qədər sürətlə böyüdüüyü, 8 yaşda maksimumuna, yəni 25 sm-ə çatdığı, ortalama isə 20 sm olduğu qeyd edilmişdir (şəkil 2, 3).

Şəkil 2. Səkkiz yaşındakı bir təkənin buynuz quruluşu (A.F.Məmmədov)

Şəkil 3. Səkkiz yaşındakı bir dişinin buynuz quruluşu (Turan, 1984).

Keçilərdə cütləşmə (*mate*) noyabr ayının əvvəllərində başlayır. Bu dövrdə erkəklərin tez-tez dişi üçün döyüşdükləri, buynuzların döyüşdə çıxardığı səslər sakit havada çox uzaqlardan eşidilir. Dişilərdə *estrogen* hormonun ifraz olunması noyabr ayının sonunda başlayıb, dekabr ayının ortasında bitir. Bu dövrdə qan izləri qayalarda tez-tez müşahidə olunur. Cütləşmə, bəzən bu dövrdən daha erkən və ya daha gec də ola bilər.

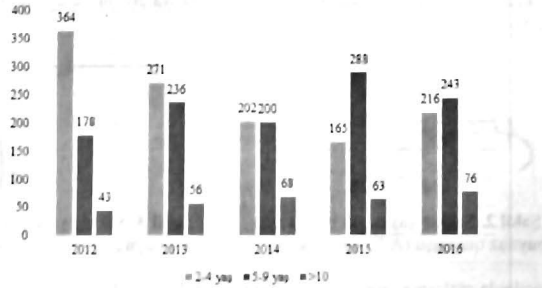
Boğazlıq dövrü təxminən 5 ay davam edir, doğuş əsasən aprel ayının sonundan may ayının sonuna kimi, bəzən isə mart ayının sonu-aprel ayının sonunda, hətta iyulda da müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, yaşlı dişilərin iki, gənclərin bir bala, nadir hallarda isə bir dişinin üç bala doğduğu və dişilərin təxminən 20%-nin qısır qaldığı müşahidə olunmuşdur.

Bunlara əlavə olaraq bu illər ərzində dişi başına düşən ortalama bala sayının 0.8 olduğu, yeni doğulan balaların bir həftə içərisində dik qayalıqlarda anası ilə gəzəcək vəziyyətə gəldiyi müşahidə olunmuşdur. Dişilər cinsi yetkinliyə 19 aylıqlarında çatır. İki yaşındakı dişilərin bala verməsi gözlənilsə də çox dişinin 3 yaşından sonra doğmağa başladığı müşahidə olunmuşdur. Erkək balaların isə cütləşmə üçün etdikləri *iyerarxik* qarşılıqlı qarşılıqlılaşmalar 4 yaşında başladığı müşahidə olunmuşdur. Muxtar respublikanın ərazisində bezoar keçisinin illər üzrə müşahidələri aparılmışdır (cədvəl 3).

Cədvəl 3

Müşahidə illər	Müşahidə olunan fərdlərin cinsiyyət xüsusiyyətləri								Σ
	Erkək fərdin yaş tərkibi				Dişi və balalar				
	2-4	5-9	>10	To	D	B	Cn	To	
2012	364	178	43	585	213	196	118	527	1404
2013	271	236	56	563	380	239	161	780	1343
2014	202	200	68	470	253	226	106	585	1055
2015	165	288	63	516	371	322	166	859	1375
2016	216	243	76	535	196	165	93	454	989
Cəmi	1218	1145	306	2669	1413	1148	644	3497	6166

Tədqiqat zamanı erkək fərdlərin yaş tərkibinə nəzər saldıqda 2-4 yaşında olanların ən çox 2012-ci ildə və ən az sayı isə 2015-ci ildə; 5-9 yaşda olanların ən çox 2015-ci ildə və ən az isə 2012-ci ildə; 10 yaşdan yuxarı fərdlərin isə ən çox 2016-cı ildə ən az isə 2012-ci ildə olduğunu görürük (histoqram 1).

Histoqram 1. Bezoar keçisinin erkək fərdlərinin illər üzrə yaş və say tərkibinin dinamikası.

Tədqiqat müddətində dişi, bala və cavan fərdlərin illər üzrə say dinamikasına nəzər saldıqda dişi fərdlər ən çox 2012-2015-ci illərdə (380-371 baş) və ən az isə 2016-cı ildə 196 baş olmuşdur. Ən çox bala 2015-ci ildə (322 baş) və ən az bala isə 2016-cı ildə olmuşdur (165 baş). Cavanların say dinamikasına nəzər saldıqda isə ən çox 2016-cı ildə (166 baş), ən az say isə 2014-cü ildə (106 baş) müşahidə olunmuşdur (histoqram 2).

Histoqram 2. Qaya keçisinin dişi, bala və cavan fərdlərinin illər üzrə yaş və say tərkibinin dinamikası.

Qaya keçisinin illər üzrə balavermə faizinə nəzər saldıqda 2012-ci ildə 92%, 2013-cü ildə 62.9%, 2014-cü ildə 89.3%, 2015-ci ildə 86.8%, 2016-cı ildə isə 84.1% olmuşdur.

Dişi sayının digər illərə nisbətən o qədər də yüksək olmadığı 2012-ci ildə ən yüksək balavermə faizi (213:196; 92%) hesablanmışdır. Dişi sayının ən yüksək say göstəricisi 2013-2015-ci illərdə olmağına baxmayaraq balavermə faizi ən aşağı (380:239 baş) və (371:322 baş) olmuşdur. Qaya keçisinin 15-20 il bəzi tədqiqatçılar isə 20-25 il qədər yaşadıklarını qeyd etmişlər [6, s. 440-453; 8, s. 23-33].

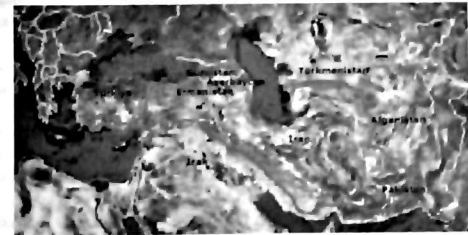
Qaya keçisinin bitki mənşəli qidalara; müxtəlif otlar, təzə taxıl yarpaqları, ağac-ların zoğ və pöhrələri, yarpaqları, yosunlar, meyvələr, həmçinin, palıd – *Quercus spp.*, qaraağac – *Ulmus spp.* və sumaq – *Cotinus coggyria* kimi ağac və kolların şiv və tumur-cuqları ilə, ardıcılardan – *Juniperus spp.* qozaları ilə qidalandığı müəyyən edilmişdir. Tədqiqat dövründə qaya keçisində cinsiyyət, mövsüm və gün uzunluğuna görə istirahət və qidalanma davranışlarında fərqliliklər müşahidə olunurdu.

Yaşayış tərz və mühiti. Bezoar keçiləri ərazidə 1500 m və ya daha yüksək qaya-lıq sətirlərdə, mağaralar və kolluqların olduğu sahələrdə yayılmışdır. Səhərlər erkən saatlarda yüksək yerlərdə otlayaraq, axşamə doğru təkrar kolluq bölgəsinə qayıdırıldı. Günüorta havanın isti vaxtlarında bir müddət otlamağa ara verərək kölgəli bir yerdə istirahət edir, axşamüstü təkrar otlamağa çıxırlar. Keçilərin qarənliq düşəncə qədər otladıqları, ay işığı olan gecələrdə otlamanın səhərə qədər davam etdiyi və gündə bir dəfə su içməyə endikləri müşahidə olunur.

Bundan başqa, bezoar keçisi üçün əsasən 5 yaşayış mühiti müəyyən edilmişdir və növün onları hansı nisbətə istifadə etdikləri aydınlaşdırılmışdır. Bezoar keçiləri kiçik təpələri 5.3%, yarıqları 7.2%, otları örtülmüş yamaqları 15.3%, qayalıq yamaqları 42.1%, qaya çıxıntısı və oyuqlarını isə 30.1% nisbətində istifadə edirlər.

Qaya keçisinin yaşayış mühitinin seçiminin yalnız dağlarla məhdud olmadığı, hər hansı bir yüksəklikləri, 3800 m-ə qədər qayalıq və sətir yerlərdə yayıldığını da müşahidə olunur. Qaya keçisinin ən çox istifadə etdiyi yaşayış mühitləri qayalıqlar, sətir uçumları, ardıc və çalılarla örtülü vadilərdir. Doğum dövründə dişilərin yaşlı erkəklərə nisbətən dağların ətəklərində yaşadığını müşahidə olunmuşdur. Bu biotoplarda hər mövsümdə zəngin yem örtüyü ilə örtülüdür.

Dünyada yayılışı. Çöl keçisi Azərbaycan Respublikasında, Türkiyə, Ermənistan, Gürcüstan, İran, Rusiya, Əfqanıstan, Pakistan, Qafqaz, İraqın şimal-şərqi, Asiyanın şər-qindən Sind və Balucistana qədər yayılmışdır (şəkil 3) [10, s. 90-95].

Şəkil 4. Çöl keçisi *Capra a. aegagrus*-un dünya üzərində yayıldığı ölkələr.

Çöl keçiləri dağların d. s. 3000 m yüksəkliklərinə qədər sətir qayalıqlar, ağac və kollarla, otlarla örtülü qayalıq dağlarda da müşahidə edilmişdir (Şahbuz rayonun Kükü-dəğ ərazisi).

Muxtar respublikanın ərazisində 1000-3900 m d.s.h.-də Sədərək rayonunun Vəli-
dağ ərazisindən başlayaraq ərazinin bütün orta və yüksək dağlıq zonanın sıldırım qa-
yalıqlarına qədər müşahidə olunur.

Muxtar respublikadakı mühafizə olunan ərazilərdən yaylaq kimi istifadə, mal-qa-
ranın intensiv otarılması bozqır sahələrin otunun yandırılması, ərazidə yayılmış növün
ciddi təhlükə ilə qarşı-qarşıya qalmasına səbəb olmuşdur.

Kiçik təhlükə kimi görünən şəxsi təsərrüfatlara plansız yol çəkilişləri və istifadəsi
biotopun təbii bütövlüyünün pozulmasına səbəb olmuşdur. İqtisadi və ekoloji baxımdan
tamamilə aydınlaşdırılmadan və sadəcə qısa vaxt ərzində gəlir gətirən işlərin əraziyə tə-
biq edilməsi növü böyük təhlükə ilə qarşı-qarşıya qoyur. Yuxarıda qeyd edilən təhlü-
kələr nəticəsində bu günə qədər bir çox ekosistemlərin ekoloji bütövlüyünə böyük öl-
çüdə zərər dəymişdir.

Subalp və alp zonalarında baş verən floristik dəyişikliyə həm uğursuz proses-
ləri, həm də heyvan sürülərinin müntəzəm otarılması nəticəsində müşahidə edilmişdir.
Kəskin kontinental iqlim şəraitinə malik olan regionun yüksək dağlıq zonalarında yayıl-
mış fauna növlərinin təbii yaşayış sahələrinin azalması və dəyişilmə səbəblərindən biri
də qayalıqların dağılıraq ətrafa yayılması nəticəsində yaşayış biotoplarının itirilməsi və
ya daralmasıdır. Nəticədə senozların öz təbii quruluşunu itirərək ikinci dərəcəli ərazilərə
çevrilməsi baş verir ki, bütün bunlar senozlarda fauna növləri arasındakı mövcud nisbə-
tin dəyişilməsinə, hətta bəzi növlərin itirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məhz buna görə də
ərazidə davamlı ekoloji monitorinqin aparılması səmərəli mühafizənin mümkün tədbir-
lərindən biri ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov A.F. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yayılmış Məməlilər (Mammalia) faunasının mənşəyi və filogenetik şəxslənməsi // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2017, c. 13, № 4, s. 190-197.
2. Məmmədov A.F. Naxçıvan Muxtar Respublikasının əzəmətli quru onurğalılar faunası // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2016, c. 12, № 4, s. 225-233.
3. Məmmədov A.F. Naxçıvan Muxtar Respublikasının məməlilər (Mammalia) faunası // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. Təbiət və texniki elmlər seriyası, 2016, c. 12, № 2, s. 205-217.
4. Talibov T.H., Veynberq P.L., Məmmədov İ.B. və b. Azərbaycanın Asiya muflonu və bezoar keçisinin qorunma strategiyası (Стратегия сохранения Азиатского муфлона и безоарового козла в Азербайджане). Naxçıvan: Əcəmi, 2007, 72 s.
5. Başkaya Ş., Oğurlu İ. Türkiye'nin önemli av hayvanlarının biyolojisi ve habitatları. seminer notları. İstanbul, 2001, 28 s.
6. Çanakçıoğlu H., Mol T. // Yaban hayvanları bilgisi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi, 1996, № 440, 550 s.
7. Demirsoy A. Türkiye omurgalıları: Memeliler: Türkiye omurgalı faunasının sistematik və biyoloji özelliklerinin araştırılması ve koruma önlemlerinin saptanması. Ankara, 1996, 292 s.
8. Demirsoy A. Yaşamın Temel Kuralları Omurgalılar. C. III, Kısım II: Amniyotlar (Sürüngenler, Kuşlar, Memeliler). Ankara, 1992, 920 s.
9. Huş S. Av hayvanları ve avcılık // İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayını, İstanbul, 1974, № 202, 406 s.

10. Turan N. Antalya-Termessos yaban keçisi (*Capra aegagrus aegagrus* L.) populyasiyasının inkişafı, bugünkü durumu və problemləri / Türkiyə və Balkan ölkələrində yaban həyatı uluslararası sempozyumu. İstanbul, 1987, s. 83-105.
11. Korshunov V.M. Ecology of the Bearded Goat *Capra aegagrus* Erxleben 1777 in Turkmenistan / Biogeography and Ecology of Turkmenistan. Netherlands, 1994, pp. 231-246.
12. Luikart G., Pidancier N., Martin J.F., Taberlet P. Molecular Genetics, Systematics and Conservation of *Capra* Taxa / Workshop on Caprinae Taxonomy (8-10 May, METU). Turkey, 2000, pp. 45-56.
13. Shackleton D.M. Wild Sheep and Goats and their relatives: Status Survey and Conservation Action Plan / IUCN/SSC Caprinae Specialist Group. IUCN, Grand, Switzerland and Cambridge, UK, 1997.
14. Spitzenberger F. Zur Verbreitung und Systematik Türkischer *Soricinae* (*Insectivora*, *Mamm.*) // Ann. Naturhistor. Mus. Wien., 1968, v. 72, pp. 273-289.
15. Talibov T.H., Weinberg P.L., Mammadov I.B. et al. Conservation Strategy of the Asiatic Mouflon (*Ovis [orientalis] gmelini* Blyth) and the Bezoar Goat (*Capra aegagrus* Erxleben) in Azerbaijan / Zazanashvili N., Mallon D. Status and Protection of Globally Threatened Species in the Caucasus. CEPF Biodiversity Investments in the Caucasus Hotspot 2004-2009. Tbilisi: CEPF, WWF, Contour Ltd., 2009, pp. 46-52.
16. Weinberg P.L. *Capra cylindricornis* // Mammalian Species, 2002, pp. 1-9.

Арзу Мамедов

ОЦЕНКА ВОЗДЕЙСТВИЯ ФАКТОРОВ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ НА ДИНАМИКУ ЧИСЛЕННОСТИ БЕЗОАРОВОГО КОЗЛА В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье даны сведения о распространении безоарового козла на территории автономной республики и численности по годам исследования взрослых и молодых особей, детёнышей, самок и самцов. *Capra aegagrus* Erxleben 1777 единичный распространённый в нашей стране вид из трёх видов семейства *Bovidae*.

За период исследования самая высокая численность (380-371 особей) самок безоарового козла подсчитана в 2012-2015 годах, меньше (196 особей) в 2016 году. Детёныши по численности (322 особи) преобладали в 2015 году, а самая меньшая их численность (165 особей) зарегистрировано в 2016 году. Большая численность – 166 особей молодых коз наблюдалась в 2015 году, меньшая – 106 особей в 2016 году. Плодовитость горной козы по годам составила в 2012 году – 92%, 2013 году – 62,9%, 2014 году – 89,3%, 2015 году – 86,8% и в 2016 году – 84,1%. По научным сведениям продолжительность жизни горного козла составляет 15-20, а по некоторым данным 20-25 лет. Безоаровый козел – характерный представитель древнего Азиатского фаунистического комплекса. Основные факторы окружающей среды, влияющие на динамику численности – использование территорий для интенсивной пастбищной скотоводства, сжигание травы степных участков. непланомерная инфраструктурная деятельность человека обуславливают серьёзную опасность для вида.

Ключевые слова: *Capra aegagrus*, численность самок, продолжительность жизни, инфраструктурная деятельность.

ASSESSMENT OF THE ENVIRONMENTAL FACTORS IMPACT ON THE NUMBER DYNAMICS OF BEZOAR GOATS IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

There is given information about distribution area of bezoar goat in autonomous republic, their puppies, an elderly male and female individual on the article. *Capra aegagrus* Erxleben 1777 is one of the three species belonging to the *Bovidae* family, spread throughout in our country.

During the study, when looking the age group of males of *Capra aegagrus* species there have been observed: majority of them aged 2-4 years old in 2012 and at least in 2015; most of them aged 5-9 years old in 2015 and at least in 2012; most of individuals aged over 10 years old in 2016 and at least in 2012. In the study period, looking at the dynamics of numbers of females, teens and puppies, most females in 2012-2015 (380-371), least in 2016 by 196 have been observed. The most number of cubs was in 2015 (322) and the least – in 2016 (165). Considering the dynamics of juvenile populations, the highest number was seen in 2016 (166) and the lowest number in 2014 (106). Considering the fertility percentage of rock goat: 92% in 2012, 62,9% in 2013, 89,3% in 2014, 86,8% in 2015, 84,1% in 2016. In 2012, the highest fertility percentage (213: 196: 92%) have been calculated in 2012 despite fact that the number of female was not so high compared to other years.

Despite the fact that the highest number of females was in 2013-2015, the percentage of fertilization was lowest (380: 239) and (371: 322). Some scientists have noted that rock goat lives 15 to 20 years old, another researchers have noted that they lives up to 20-25 years. Bezoar goat is characteristic represent of the ancient Asian fauna complex. The main factors that influence the dynamics of the species: the use of areas as pasture, intensive grazing of cattle, burning of grasses, unplanned road construction and the fact that the species has been exposed to serious danger.

Keywords: *Capra aegagrus*, number of females, life expectancy, infrastructural activity.

(AMEA-nın müxbir üzvü İlham Ələkbərov tərəfindən təqdim edilmişdir)